دو فصلنامه علمی
پژوهشهای تطبیقی
در حقوق و علوم اجتماعی

Quarterly Journal of Comparative Research in Law and Social Sciences

Political pathology of the "existence of the shadow state", in interaction or confrontation with the established state and Analysis based on the Criminal Sociology approach of organizations and institutions

Seyed Mohammad Reza Mousavi Fard [1], Mohammad Farahani [2], Zahra Mousavi [3]

Faculty Member, Department of Criminal Law and Criminology, Semnan Branch, Islamic Azad University, Semnan, Iran (Corresponding Author)

mr.mousavifard@iau.ac.ir

PhD in Criminal Law and Criminology, Semnan Branch, Islamic Azad University, Semnan, Iran

mohammad13745@ymail.com

Master's Degree in Media Management, Payame Noor University, West Tehran Electronic Branch, Tehran, Iran.

mohammad13745@ymail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received:
5 July 2026
Accepted، Available online:
11 September 2026

Keywords:
The shadow government,
the Mafia,
the influence,
the rentier,
the shadow
power

ABSTRACT

The following article examines the complex and multifaceted phenomenon of "shadow government" and examines its interactions or conflicts with the official government from the perspective of political pathology and relies on the Criminal Sociology approach of organizations and institutions. The shadow government, as an invisible but powerful structure, overshadows the weakness of government structures, systematic corruption, or inefficiency of official institutions, and sometimes even transcends the boundaries of the official government. This phenomenon, which sometimes manifests its power in the form of mafia networks, influential groups, or informal organizations, not only disrupts the political and social order, but also acts as a serious threat to the rule of law and legitimacy of the established state. With a descriptive and analytical look, it guides us in this direction, which, emphasizing the need to strengthen government institutions, Transparency in decision-making processes, and the relentless fight against corruption, offers solutions to counter this ominous phenomenon. The creation of strong regulatory mechanisms, strengthening public participation, and increasing social awareness are among the solutions that can weaken the shadow government and strengthen the foundations of the rule of law. This research, with an in-depth and analytical look, attempts to illuminate the hidden corners of this dangerous .

Cite this article. Mousavi Fard, Seyed Mohammad Reza and others (2026) Political pathology of the "existence of the shadow state", in interaction or confrontation with the established state and Analysis based on the Criminal Sociology approach of organizations and institutions **Quarterly Journal of Comparative Research in Law and Social Sciences**، 2(1).1-16

. Publisher: Hamyar Jahed Publications.

CC BY NC

آسیب شناسی سیاسی «وجود دولت سایه»، در تعامل یا تقابل با دولت مستقر و تحلیل آن بر اساس رهیافت جامعه شناسی جنایی سازمان‌ها و نهادها

سیدمحمّدرضا موسوی فرد [۱]، محمد فراهانی [۲] ، زهرا موسوی [۳]

۱. عضو هیئت علمی گروه حقوق جزا و جرم شناسی واحد سمنان ،دانشگاه آزاد اسلامی ،سمنان،ایران(نویسنده مسئول)
mr.mousavifard@iau.ac.ir

۲. دکتری حقوق کیفری و جرم شناسی، واحد سمنان، دانشگاه آزاد اسلامی،سمنان، ایران
mohammad13745@ymail.com

۳. کارشناسی ارشد مدیریت رسانه، دانشگاه پیام نور، واحد الکترونیک تهران غرب، تهران، ایران.
mohammad13745@ymail.com

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:
۱۴۰۵/۰۴/۱۴

تاریخ پذیرش و انتشار:
۱۴۰۵/۰۶/۲۰

کلیدواژه‌ها:
دولت سایه،
مافیا،
نفوذ،
رانت خواری،
قدرت سایه

چکیده

مقاله پیش رو به کالبدشکافی پدیده‌ی پیچیده و چندوجهی «دولت سایه» و بررسی تعاملات یا تقابل‌های آن با دولت رسمی از منظر آسیب‌شناسی سیاسی و با تکیه بر رهیافت جامعه‌شناسی جنایی سازمان‌ها و نهادها می‌پردازد. دولت سایه، به مثابه ساختاری نامرئی اما قدرتمند، در سایه‌ی ضعف ساختارهای حکومتی، فساد سیستماتیک، یا ناکارآمدی نهادهای رسمی سر برمی‌آورد و گاه حتی از مرزهای دولت رسمی فراتر می‌رود. این پدیده، که گاهی در قالب شبکه‌های مافیایی، گروه‌های ذی‌نفوذ، یا سازمان‌های غیررسمی قدرت خود را به نمایش می‌گذارد، نه تنها نظم سیاسی و اجتماعی را مختل می‌کند، بلکه به مثابه تهدیدی جدی برای حاکمیت قانون و مشروعیت دولت مستقر عمل می‌کند. با نگاهی توصیفی و تحلیلی ما را بدین سمت و سو رهنمون می‌سازد که با تأکید بر لزوم تقویت نهادهای حکومتی، شفافیت در فرآیندهای تصمیم‌گیری، و مبارزه‌ی بی‌امان با فساد، راهکارهایی برای مقابله با این پدیده‌ی شوم ارائه می‌دهد. ایجاد سازوکارهای نظارتی قوی، تقویت مشارکت‌های مردمی، و افزایش آگاهی‌های اجتماعی از جمله راه‌حل‌هایی است که می‌تواند به تضعیف دولت سایه و تحکیم پایه‌های حاکمیت قانون بینجامد. این پژوهش، با نگاهی عمیق و تحلیلی، تلاش می‌کند تا زوایای پنهان این پدیده‌ی خطرناک را روشن کند و راه‌هایی برای خروج از این چالش بزرگ سیاسی و اجتماعی ارائه دهد.

استناد دهی: موسوی فرد، سیدمحمّدرضا، فراهانی، محمد، موسوی زهرا (۱۴۰۵) آسیب شناسی سیاسی «وجود دولت سایه»، در تعامل یا تقابل با دولت مستقر وتحلیل آن بر اساس رهیافت جامعه شناسی جنایی سازمان‌ها و نهادها. **دو فصلنامه علمی پژوهشهای تطبیقی حقوق و علوم اجتماعی**، ۲(۱)۱-۱۵

ناشر: انتشارات همیار طنین جاهد با همکاری انجمن جرم شناسی

CC BY NC

مقدمه

در بسیاری از کشورها، به‌ویژه آن‌هایی که سیستم‌های سیاسی شفافیت کمتری دارند، پدیده‌ای به نام «دولت سایه» وجود دارد. دولت سایه به گروه‌ها یا شبکه‌های قدرتمندی گفته می‌شود که خارج از ساختار رسمی حکومت فعالیت می‌کنند، اما تأثیر زیادی بر تصمیم‌گیری‌ها و سیاست‌های کشور می‌گذارند. این گروه‌ها ممکن است شامل سیاستمداران سابق، افراد بانفوذ اقتصادی، نظامیان یا حتی گروه‌های مافیایی باشند که در پشت صحنه، قدرت را در دست دارند و گاهی حتی از دولت رسمی هم قوی‌تر عمل می‌کنند .دولت سایه می‌تواند هم با دولت رسمی همکاری کند و هم در برابر آن بایستد.

در برخی موارد، این گروه‌ها با دولت همدست می‌شوند تا منافع خود را پیش ببرند، اما در مواقع دیگر، ممکن است با دولت مخالفت کنند و حتی آن را تضعیف نمایند. فعالیت‌های دولت سایه معمولاً پنهانی است و گاهی از مرزهای قانونی عبور می‌کند. برای مثال، ممکن است از طریق فساد مالی، رشوه‌خواری یا قاچاق مواد مخدر، به دنبال حفظ و گسترش قدرت خود باشند. این کارها نه تنها به ساختار سیاسی کشور آسیب می‌زند، بلکه تأثیرات بدی هم روی جامعه می‌گذارد، مانند افزایش نابرابری‌های اجتماعی، کاهش اعتماد مردم به حکومت و ضعیف‌تر شدن قانون است.

از نگاه جامعه‌شناسی جنایی، دولت سایه شبیه یک سازمان غیررسمی است که ممکن است کارهای خلاف قانون انجام دهد. جامعه‌شناسی جنایی به مطالعه گروه‌ها و رفتارهایی می‌پردازد که خارج از چارچوب قانون عمل می‌کنند و به همین دلیل، ابزار خوبی برای بررسی دولت سایه است. این گروه‌ها معمولاً از راه‌های غیرقانونی مثل رشوه، پول‌شویی یا حتی خشونت، سعی می‌کنند قدرت خود را حفظ کنند. برای مثال، در برخی کشورها، دولت سایه با کنترل منابع طبیعی، قاچاق کالا یا نفوذ در سیستم قضایی، به دنبال منافع خود است. این کارها نه تنها به حکومت آسیب می‌زند، بلکه باعث می‌شود مردم به نهادهای دولتی اعتماد کمتری داشته باشند و قانون در جامعه ضعیف‌تر شود .این مقاله می‌خواهد پدیده دولت سایه و تأثیرات آن روی جامعه و حکومت را بررسی کند. برای این کار، از دیدگاه جامعه‌شناسی جنایی استفاده می‌شود. در این مقاله، ابتدا به این سؤال پاسخ داده می‌شود که دولت سایه چیست و چگونه شکل می‌گیرد. سپس، تأثیرات منفی آن روی جامعه و سیاست بررسی می‌شود. برای مثال، چگونه دولت سایه باعث افزایش فساد، نابرابری و بی‌عدالتی می‌شود؟ در نهایت، این مقاله به دنبال پاسخ به این سؤال است که چگونه می‌توان با دولت سایه مقابله کرد و تأثیرات منفی آن را کاهش داد .برای روشن‌تر شدن موضوع، نمونه‌هایی از کشورهایی که با پدیده دولت سایه روبه‌رو بوده‌اند، بررسی می‌شود. مثلاً در برخی کشورهای آمریکای لاتین یا آفریقا، دولت سایه از طریق کنترل منابع طبیعی یا قاچاق مواد مخدر، قدرت خود را حفظ کرده است. این فعالیت‌ها نه تنها به اقتصاد کشور آسیب زده، بلکه باعث شده مردم به حکومت اعتماد کمتری داشته باشند.

۱) ادبیات و پیشینه پژوهشی

با در نظر گرفتن بدیع بودن حوزه تحلیلی و موضوعی درباره دولت سایه عملاً منابع مستقیم در این خصوص کمتر است که در اینجا به رسم منابع کلاسیک به منابع اشاره می‌گردد.

ردیف	موضوع	نویسنده و منبع چاپ	یافته‌های پژوهشی
۱	مدیریت راهبردی امنیت شیعه در مناسبات امامان معصوم با شیعیان به عنوان الگوی بهره گیری از ظرفیت شیعی صدور انقلاب اسلامی	به قلم طباطبائی که در مقالات کنفرانسی به چاپ رسیده است	افزایش گستره تمدن نوین اسلامی در سایر کشورهای جهان با استفاده از اقلّیت شیعیان است.
۲	دولت اسلامی، کادرسازی و دولت سایه	به قلم کشاوری و دیگران که در **دومین کنفرانس حکمرانی سیاستگذاری عمومی** چاپ شده است.	کادرسازی نیازمند چهار اصول بسیاری است دولت سایه می‌تواند در حد بالاتری مورد بهره برداری قرار گیرد
۳	دولت سایه!؟ قحط معنی شد میان نام‌ها!	به قلم داوری اردکانی که در اعتماد چاپ شده است	«دولت سایه» هم در تجربه سیاسی برخی کشورها در دنیا شناخته شده است و تعریف مشخص دارد. دولت سایه، دولت حزب رسمی است که در پارلمان، مثل پارلمان انگلیس حضور دارد.
– بالاخره چندین منبع دیگر که به لحاظ ضرورت "اصل اختصار" صرفنظر گردید.			

۲) مبانی نظری

نظریه دولت سایه (Shadow Government) به این ایده اشاره دارد که گروهی پنهان و غیررسمی از افراد یا نهادها، کنترل واقعی دولت و سیاست‌های آن را در دست دارند، در حالی که ساختار رسمی دولت و مقامات منتخب، تنها ظاهری از قدرت را نمایندگی می‌کنند. این مفهوم معمولاً در حوزه‌های علوم سیاسی، جامعه‌شناسی و مطالعات توطئه مورد بحث قرار می‌گیرد و به نقش نفوذ پنهان در تصمیم‌گیری‌های کلیدی می‌پردازد. مثلاً برخی از اندیشمندان همانند میلتون ویلیام کوپر در تحلیل آن متعقد است که دولت سایه با بیگانگان فرازمینی همکاری می‌کند.(Todd et,2006,p66)، (Barkun,2003,p175)

دولت سایه به گروهی از افراد قدرتمند اشاره می‌کند که خارج از چارچوب قانونی و رسمی دولت عمل می‌کنند. این گروه ممکن است شامل مقامات سابق، لابی‌گران، رهبران اقتصادی، نظامیان، یا حتی سازمان‌های مخفی باشند. آن‌ها از طریق شبکه‌های غیررسمی، نفوذ خود را بر تصمیم‌گیری‌های کلیدی اعمال می‌کنند، بدون این‌که مسئولیت مستقیمی در قبال این تصمیمات داشته باشند. این نفوذ ممکن است از طریق کنترل منابع مالی، اطلاعات محرمانه، یا روابط شخصی با مقامات رسمی صورت گیرد. اصطلاح "دولت سایه" می‌تواند معانی متعددی داشته باشد. می‌تواند به یک تئوری توطئه در مورد گروهی مخفی از افراد نوعاً قدرتمند اشاره کند که در پشت صحنه قدرت را در دست دارند.[1]

علی ایحال دلایل متعددی برای شکل‌گیری دولت سایه مطرح شده است. اولاً، تمرکز قدرت در دستان گروه کوچکی از افراد می‌تواند به ایجاد شبکه‌های غیررسمی منجر شود که خارج از ساختار رسمی دولت عمل می‌کنند. ثانیاً، فساد و نفوذ گروه‌های ذینفع، مانند لابی‌گران یا شرکت‌های بزرگ، ممکن است سیاست‌ها را به نفع خود تغییر دهند. ثالثاً، در شرایط بی‌ثباتی سیاسی یا بحران، برخی گروه‌ها ممکن است برای حفظ منافع خود، دولت سایه تشکیل دهند. در نهایت، سازمان‌های مخفی، مانند آژانس‌های اطلاعاتی یا نظامی، ممکن است خارج از کنترل دولت رسمی عمل کنند و نقش دولت سایه را ایفا نمایند. (نگارنده)

نظریه دولت سایه از سوی برخی محققان به دلیل فقدان شواهد محکم و اتکا به حدس‌وگمان مورد انتقاد قرار گرفته است. با این حال، برخی پژوهش‌ها نشان می‌دهند که نفوذ گروه‌های غیررسمی بر سیاست‌های دولتی در برخی کشورها واقعی است. این نظریه می‌تواند به عنوان ابزاری برای تحلیل قدرت پنهان و ساختارهای غیررسمی در سیاست مورد استفاده قرار گیرد. با این حال، برای جلوگیری از سوءتفاهم و افراط در تئوری‌های توطئه، بررسی این نظریه نیازمند تحلیل دقیق شواهد و مستندات است. هرچند برخی آنرا به سطح وجود یک دولت جهانی بزرگ تعمیم داده‌اند.(Gilroy,2000.p352)

[1]. https://tmbw.net/wiki/Interpretations:The_Shadow_Government

یافته‌های تحقیقاتی

۳) تقابل‌ها و تنش‌های بین دولت سایه و دولت مستقر

نوعاً تقابل‌ها و تنش‌های میان «دولت سایه» و «دولت قانونی» یا رسمی، پدیده‌ای است که در برخی نظام‌های سیاسی، به‌ویژه در شرایط بحران‌های سیاسی، اختلافات درون‌حزبی یا وجود گروه‌های قدرت موازی، رخ می‌دهد. دولت سایه معمولاً به گروه‌ها یا نهادهایی اطلاق می‌شود که خارج از ساختار رسمی حکومت فعالیت می‌کنند، اما تأثیر قابل توجهی بر فرآیندهای تصمیم‌گیری و سیاست‌گذاری کشور دارند. با توجه به شواهد تاریخی در این خصوص بروز و ظهور چنین رویکردی موردی اغلب منجر به نتایج خشونت آمیز و اختلال در سیستم سیاسی می‌شود. (Rainsborough,2022,p87) در نوع خود می‌توان گفت: این تنش‌ها می‌تواند ناشی از عوامل متعددی باشد و پیامدهای گسترده‌ای برای ثبات یک کشور به همراه داشته باشد. پیامدهای تقابل میان دولت سایه و دولت قانونی به شرح مختصر ذیل قابل دسته بندی است:

- **تضعیف مشروعیت دولت رسمی**: وجود دولت سایه و فعالیت‌های غیررسمی آن می‌تواند مشروعیت دولت قانونی را زیر سؤال برده و اعتماد عمومی به نهادهای حکومتی را کاهش دهد.
- **بی‌ثباتی سیاسی**: تنش‌های ناشی از این تقابل می‌تواند به بی‌ثباتی سیاسی و حتی بحران‌های عمیق‌تر در سطح ملی منجر شود.
- **آسیب‌های اقتصادی**: ناآرامی‌های سیاسی ناشی از این تنش‌ها می‌تواند تأثیرات منفی بر اقتصاد کشور داشته باشد، از جمله کاهش سرمایه‌گذاری‌های خارجی و داخلی.
- **گسترش فساد اداری و مالی**: فعالیت‌های پنهانی دولت سایه می‌تواند زمینه‌ساز فساد در سطوح مختلف اداری و مالی شود.
- **تضعیف نهادهای دموکراتیک**: اگر دولت سایه خارج از چارچوب‌های قانونی عمل کند، این امر می‌تواند به تضعیف نهادهای و حاکمیت قانون منجر گردد. این دوگانگی ارزش‌های نظام‌های سیاسی دموکراتیک را نیز قطعاً تضعیف خواهد نمود.(Sörensen & Olsson,2020,p30)

مثلاً دربرخی از تحقیقات آمده است دیده شده بازیگران مسلح غیر دولتی در سرزمین سایه بین قانونی و غیرقانونی حرکت می‌کنند و استراتژی‌هایی را اتخاذ می‌کنند که یا چارچوب‌های قانونی موجود را به چالش می‌کشند یا رد می‌کنند.(Jo & Appeldorn,2023,p120) برخی استدلال می‌کنند که شبکه‌های سایه می‌توانند خدمات ضروری و حکومتداری را در مناطقی که ساختار رسمی دولت شکست می‌خورد، ارائه دهند، که نشان دهنده رابطه ظریف بین دولت‌های سایه و جریان اصلی است.(Nordstrom,2000,p35)

۴) تأثیرات منفی دولت سایه بر ساختار اقتصاد یک کشور

یکی از اثرات اصلی دولت سایه، کاهش درآمدهای مالیاتی دولت است. فعالیت‌های غیررسمی و غیرقانونی که در این بخش انجام می‌شود، منجر به فرار مالیاتی و کاهش منابع مالی دولت می‌شود. این موضوع به نوبه خود باعث محدود شدن توانایی دولت در ارائه خدمات عمومی و زیرساخت‌های ضروری می‌گردد. دولت سایه باعث ایجاد رقابت ناعادلانه میان شرکت‌های رسمی و غیررسمی می‌شود. شرکت‌های فعال در اقتصاد سایه معمولاً از پرداخت مالیات و رعایت قوانین مربوط به کارگری و محیط زیست معاف هستند، که این امر به آنها اجازه می‌دهد تا کالاها و خدمات خود را با قیمت‌های پایین‌تری عرضه کنند. این وضعیت می‌تواند به تضعیف شرکت‌های قانونی و کاهش انگیزه برای سرمایه‌گذاری در بخش رسمی اقتصاد منجر شود. براساس تحقیقاتی صورت گرفته است، فساد تأثیر مثبتی بر اندازه اقتصاد سایه دارد و اقتصاد سایه رو به رشد تأثیر منفی بر رشد تولید ناخالص داخلی رسمی دارد.(Friedrich et al,2000,p77)

می‌توان گفت: وجود یک اقتصاد سایه بزرگ موجب تحریف آمار رسمی اقتصادی می‌شود. اطلاعات نادرست درباره تولید، اشتغال و درآمدها می‌تواند سیاست‌گذاری‌های اقتصادی را با چالش مواجه کند و تصمیم‌گیری‌های نادرست را به دنبال داشته باشد. این تحریف‌ها باعث می‌شوند که سیاست‌های اقتصادی نتوانند به درستی وضعیت واقعی اقتصاد را منعکس کنند. دولت سایه معمولاً با فساد اقتصادی مرتبط است. فعالیت‌های غیررسمی غالباً شامل رشوه‌خواری و تخلفات قانونی هستند که انگیزه‌ای برای فرار از الزامات قانونی ایجاد می‌کنند. این فساد نه تنها بر روی عملکرد اقتصادی تأثیر منفی دارد بلکه موجب کاهش اعتماد عمومی به نهادهای دولتی نیز می‌شود. براساس تحقیقات انجام شده رابطه مستقیمی بین رویکردهای دولت و اقتصاد سایه بر میزان فقر اقتصادی و نابرابری در جامعه وجود دارد.(Schneider,2020,p921)

وجود اقتصاد و دولت سایه تاثیرات بسیار شگرفی بر تمامی ابعاد و شئون زندگی انسانی دارد در تحقیقات آمده است وجود یک اقتصاد سایه بزرگ می‌تواند بر توسعه مالی کشورها تأثیر منفی بگذارد. به عنوان مثال، افزایش اندازه اقتصاد سایه ممکن است به کاهش توانایی دولت در تأمین مالی پروژه‌های توسعه‌ای منجر شود، که این امر در بلندمدت به کاهش رشد اقتصادی کمک خواهد کرد. نتایج نشان می‌دهد که شاخص‌های رشد اقتصادی تأثیر منفی و از نظر آماری معناداری بر اقتصاد سایه دارند. علاوه بر این، این نتایج همچنین نشان می‌دهد که در کشورهای در حال گذار، اندازه اقتصاد سایه با کیفیت حاکمیت قانون رابطه منفی دارد. با این حال، یافته‌های این پژوهش نیز حاکی از وجود روابط مثبت بین تورم، هزینه‌های عمومی و اندازه اقتصاد سایه است. از این رو باید گفت: که اندازه اقتصاد سایه را می‌توان با بهبود اثربخشی حاکمیت قانون و رشد اقتصاد به ویژه در کشورهای در حال گذار کنترل کرد. (Huong and et al,2020,p145)

۵) تقویت فساد سازمان یافته در وجود دولت سایه

فساد سازمان‌یافته توسط گروه‌های دارای قدرت پنهان، که گاهی به آن‌ها «دولت سایه» یا «شبکه‌های پشت پرده» هم می‌گویند، یکی از جدی‌ترین و خطرناک‌ترین شکل‌های فساد است. این گروه‌ها معمولاً خارج از ساختار رسمی حکومت فعالیت می‌کنند، اما از طریق نفوذ سیاسی، اقتصادی و حتی گاهی روش‌های غیرقانونی، تصمیم‌گیری‌های مهم را تحت کنترل خود می‌گیرند. فساد در این گروه‌ها به‌صورت برنامه‌ریزی‌شده و سیستماتیک انجام می‌شود و تأثیرات منفی زیادی روی جامعه، اقتصاد و سیستم سیاسی دارد. به طور معمول می‌توان مدعی گردید این گروه‌ها چند ویژگی اصلی دارند:

- **اولاً**، آن‌ها به‌صورت غیررسمی و در سایه عمل می‌کنند و ساختار مشخصی ندارند.
- **ثانیاً**، شبکه‌های گسترده‌ای از افراد و سازمان‌ها را در اختیار دارند که ممکن است شامل سیاستمداران، مقامات سابق، لابی‌گران، شرکت‌های بزرگ و حتی گروه‌های جنایی باشند.
- **ثالثاً**، از قوانین و مقررات به نفع خود سوءاستفاده می‌کنند یا قوانین جدیدی ایجاد می‌کنند تا قدرت خود را حفظ کنند. در مجموع درباه چنین شبکه‌های خاص می‌تواند چنین ادعا کرد انواع اصلی شبکه‌های پنهان، غیراخلاقی و جنایی که در سرتاسر جهان وجود دارد، شبکه‌های نهادی حرص‌محور، شبکه‌های پیر و شبکه‌های مخفی هستند.(Osifo,2018,p1)

مضاف بر مراتب فوق الذکر معمولاً منابع کلیدی مثل منابع طبیعی، قراردادهای دولتی و رسانه‌ها را کنترل می‌کنند و فعالیت‌های خود را از چشم عموم و نهادهای نظارتی پنهان نگه می‌دارند .این گروه‌ها از روش‌های مختلفی برای گسترش فساد استفاده می‌کنند. مثلاً، با رشوه دادن به مقامات دولتی، آن‌ها را تحت کنترل خود درمی‌آورند تا تصمیم‌گیری‌ها به نفعشان باشد. یا در مناقصات و قراردادهای دولتی دستکاری می‌کنند تا شرکت‌های وابسته به خود برنده شوند. همچنین، از روش‌های پیچیده‌ای مثل پولشویی و فرار مالیاتی برای پنهان کردن درآمدهای غیرقانونی استفاده می‌کنند. حتی ممکن است با کنترل رسانه‌ها، افکار عمومی را تحت تأثیر قرار دهند و انتقادات را سرکوب کنند. در موارد شدیدتر، از خشونت و ارعاب هم برای حفظ قدرت خود بهره می‌برند. از این روست که باید مسئولان سیاسی در یک کشور بدین رویکرد برسند که: درک جرم سازمان‌یافته به‌عنوان یک تهدید خارجی برای ثبات و یکپارچگی سیاسی است.(Duyne,1996,p201)

پرواضح است که فساد سازمان‌یافته توسط این گروه‌ها پیامدهای بسیار بدی دارد. اولاً، دموکراسی را تضعیف می‌کند، چون تصمیم‌گیری‌ها به جای اینکه به نفع مردم باشد، به نفع گروه‌های خاص انجام می‌شود. ثانیاً، منابع عمومی به جای اینکه به همه مردم برسد، به جیب عده‌ی خاصی واریز می‌شود. این موضوع باعث کاهش اعتماد مردم به دولت و نهادهای عمومی می‌شود. همچنین، فساد سازمان‌یافته نابرابری را افزایش می‌دهد.

چون ثروتمندان و قدرتمندان بیشترین سود را می‌برند و فقرا بیشتر ضرر می‌کنند. از نظر اقتصادی هم، فساد باعث کاهش سرمایه‌گذاری‌های سالم و کند شدن رشد اقتصادی می‌شود. جرائم اقتصادی از آن دسته جرایمی هستند که به دلیل منفعت آوری بالا، در زمره جذاب‌ترین حوزه‌های جرم مطرح می‌شوند و به همین دلیل، سازمان‌یافتگی جرم در این مقوله از جرائم، خود را بیشتر به نمایش می‌گذارد. (سراج، ۱۴۰۰، ص ۵۵)

برای مقابله با این نوع فساد، راه‌کارهای مختلفی وجود دارد. در نگاه اول، نهادهای نظارتی باید تقویت شوند تا بتوانند فعالیت‌های این گروه‌ها را کنترل کنند. در وهله دوم، شفافیت در تصمیم‌گیری‌ها و قراردادهای دولتی باید افزایش یابد تا مردم بتوانند ببینند چه اتفاقی در حال رخ دادن است. مضاف بر مراتب، رسانه‌های آزاد و مستقل باید حمایت شوند، چون آن‌ها می‌توانند با افشای فساد، نقش مهمی در مقابله با این گروه‌ها ایفا کنند. همچنین، قوانین ضد فساد باید به‌روزرسانی شوند و به‌صورت جدی اجرا شوند. مثلاً برای رویکردها جرائم سازمان یافته که اختلال ایجاد می‌کنند در تحقیقات انجام شده توصیه شده است در برخی از مصادیق چنین جرائمی رویکرد سخت‌گیرانه‌تر جنایی اتخاذ گردد. (باتصرف؛ رستمی دیگران، ۱۴۰۱، ص ۱۳۹)

مشارکت مردم در فرآیندهای سیاسی و نظارت بر عملکرد دولت هم می‌تواند به کاهش فساد کمک کند. همکاری بین‌المللی هم مهم است، چون فساد سازمان‌یافته اغلب فرامرزی است و نیاز به اقدامات جهانی دارد . نمونه‌های تاریخی از این نوع فساد شامل گروه‌های مافیایی در ایتالیا (مثل کاموررا و سیسیلیا) است که از طریق رشوه، ارعاب و خشونت، اقتصاد و سیاست را تحت کنترل خود درآورده‌اند. در سال‌های اخیرحضور پایدار مافیا در چند کشور توسعه یافته (آلمان، و ایالات متحده) گزارش شده است،(Berlusconi,2016 .p413)

معمولاً با بررسی این نمونه‌ها نشان می‌دهند که فساد سازمان‌یافته توسط گروه‌های دارای قدرت پنهان هستند که مصادق بارز آن می‌تواند وجود دولت سایه و حتی گروههای مافیایی باشد یک مشکل جهانی است و مقابله با آن نیازمند تلاش‌های هماهنگ در سطح ملی و بین‌المللی است. مقابله با این پدیده نیازمند اراده‌ی سیاسی قوی، مشارکت فعال مردم و ایجاد ساختارهای شفاف و پاسخگو است. اگر این اقدامات به‌درستی انجام شوند، می‌توان امیدوار بود که فساد سازمان‌یافته کاهش یابد و جامعه به سمت عدالت و شفافیت حرکت در جامعه حرکت کند.[1]

[1]. دولت سایه به دلیل ماهیت غیررسمی و خارج از چارچوب قانونی، از نظارت و شفافیت لازم برخوردار نیست. این فقدان شفافیت زمینه را برای فساد و سوء استفاده از منابع فراهم می‌کند. وجود دولت سایه باعث ایجاد دوگانه‌گی در نظام اداری می‌شود. این دوگانه‌گی منجر به رفتارهای دوگانه، سیاست‌های دوگانه، و بودجه‌های دوگانه می‌شود که در نهایت به فساد اداری و مالی منجر می‌شود. یکی از راهکارهای اصلی برای کاهش فساد، تلاش برای فروپاشی دولت‌های در سایه است. این کار می‌تواند به تقویت نظام قانونی و احزاب کمک کند و امور را از مسیرهای رسمی انجام دهد. ایجاد بانک‌های اطلاعاتی مالی و شفافیت اقتصادی می‌تواند به کاهش فساد کمک کند. همچنین، نظارت مستمر بر فعالیت‌های دولتی و غیردولتی ضروری است. دولت باید متعهد به انجام وظایف قانونی خود باشد و نظام اداری را به سامان برساند.

۶) بی اعتمادی به نظام سیاسی در صورت وجود دولت سایه

وجود گروه‌های قدرت پنهان و تأثیرگذار در یک نظام سیاسی می‌تواند باعث بی‌اعتمادی مردم به آن نظام شود، زیرا وقتی مردم احساس کنند تصمیم‌های مهم توسط افرادی گرفته می‌شود که در پشت پرده فعالیت می‌کنند و پاسخگو نیستند، اعتمادشان به نهادهای رسمی و حکومت کاهش می‌یابد. این بی‌اعتمادی مشکلات زیادی ایجاد می‌کند، از جمله کاهش مشارکت سیاسی، تضعیف دموکراسی، افزایش فساد، تشدید شکاف‌های اجتماعی و کاهش کارایی نظام سیاسی است. البته کیفیت دموکراسی در هر کشور به رهبری سیاسی موجود (با در نظر گرفتن ابعاد مختلف آن) بستگی دارد (Pohan et al.,۲۰۲۳)

البته وقتی مردم فکر کنند قدرت واقعی در دست گروه‌های پنهان است، دیگر به نهادهای رسمی و انتخابی اعتماد نمی‌کنند و ممکن است کمتر در انتخابات و فعالیت‌های سیاسی شرکت کنند یا حتی به طور کلی از نظام سیاسی ناامید شوند. در یک نظام دموکراتیک، شفافیت و پاسخگویی بسیار مهم است، اما وقتی گروه‌های پنهان قدرت داشته باشند، مردم احساس می‌کنند تصمیم‌ها بر اساس خواست آن‌ها گرفته نمی‌شود و این موضوع اصل دموکراسی را زیر سؤال می‌برد.

علاوه بر این، گروه‌های پنهان ممکن است از قدرت خود برای منافع شخصی یا گروهی استفاده کنند، که این کار باعث گسترش فساد می‌شود و به عدالت اجتماعی آسیب می‌زند. وقتی مردم احساس کنند قدرت در دست گروه‌های خاصی است که فقط به فکر منافع خود هستند، شکاف بین اقشار مختلف جامعه بیشتر می‌شود و این موضوع می‌تواند باعث افزایش تنش‌ها و حتی ناآرامی‌های اجتماعی شود. همچنین، اگر تصمیم‌ها توسط گروه‌های پنهان گرفته شود، ممکن است این تصمیم‌ها با نیازهای واقعی مردم هماهنگ نباشد و در نتیجه، سیاست‌های نادرست اجرا شود که کارایی نظام سیاسی را کاهش می‌دهد[۱] .برای حل این مشکل، باید شفافیت و پاسخگویی در نظام سیاسی افزایش یابد. تقویت نهادهای نظارتی، حمایت از رسانه‌های آزاد و مستقل، و تشویق مردم به مشارکت بیشتر در فرآیندهای سیاسی می‌تواند کمک کند. همچنین، مبارزه با فساد و تقویت حاکمیت قانون از طریق سازوکارهای شفاف و پاسخگو ضروری است. در نهایت، وجود گروه‌های قدرت پنهان یک تهدید جدی برای ثبات و مشروعیت هر نظام سیاسی است و اگر این مشکل حل نشود، بی‌اعتمادی و نارضایتی در جامعه افزایش می‌یابد و ممکن است به بی‌ثباتی سیاسی منجر شود.

---

۱. به عقیده نویسنده؛ اگر هدف اصلی دولت سایه صرفاً زمین‌گیر کردن دولت مستقر باشد، این رقابت ناسالم می‌تواند باعث کاهش کارآمدی سیاست‌ها و افزایش شکاف میان مردم و حاکمیت شود. وقتی فعالیت‌های دولت سایه با شفافیت همراه نباشد یا از سوی عموم جامعه قابل درک نباشد، ممکن است باعث شکل‌گیری نظریه‌های توطئه شود. این امر نه تنها اعتماد عمومی را تضعیف می‌کند بلکه می‌تواند موجب گسترش بی‌اعتمادی نسبت به کل ساختار سیاسی شود. نوعاً همکاری میان دولت سایه و حاکمیت برای حل مشکلات ملی می‌تواند از ایجاد تنش جلوگیری کند.

۷) عدم پاسخگویی و مسئولیت دولت سایه در قبال اقدامات

همانطوریکه به کرات اشاره شد دولت سایه به گروه‌ها یا نهادهایی اطلاق می‌شود که خارج از ساختار رسمی حکومت فعالیت می‌کنند و اغلب بر تصمیم‌گیری‌های کلیدی سیاسی، اقتصادی و اجتماعی تأثیر می‌گذارند. یکی از مهم‌ترین چالش‌های مرتبط با دولت سایه، عدم مسئولیت قانونی در قبال اقدامات آن است. این مسئله به دلیل ماهیت پنهان و غیررسمی دولت سایه به وجود می‌آید و می‌تواند پیامدهای منفی گسترده‌ای برای جامعه در پی داشته باشد. مثلاً حتی در برخی نهادهای غیردولتی به دلیل تعارض منافع کارکرد نتیجه معکوس داشته‌اند به عنوان مثال تحقیقات نشان داد اکثریت قریب‌به‌اتفاق مؤسسین سازمان‌های غیردولتی مبارزه با فساد در ایران را مقامات تشکیل داده‌اند. مقررات غیراستاندارد، سلب برخی از اختیارات پلیس و واگذاری آن به دیگر نهادها یا اشخاص، عدم‌اعطای مجوز به غیرمقامات ازجمله مشکلات در ایران است (توجه شود به: ناصری و دیگران، ۱٤۰۰، ص ۷۵).

عدم پاسخگویی قانونی دولت سایه نه تنها به گسترش فساد و رانت‌خواری دامن می‌زند، بلکه حاکمیت قانون را تضعیف کرده و اعتماد عمومی به نهادهای حکومتی را کاهش می‌دهد. این وضعیت می‌تواند به بی‌ثباتی سیاسی، توزیع ناعادلانه منابع و اختلال در رشد اقتصادی منجر شود. مطابق ادبیات اقتصاد سیاسی، ساختار اقتصادی و سیاسی یک کشور رابطه تنگاتنگ و در عین حال پیچیده‌ای با یکدیگر دارند، هرگونه اختلال در نهاد مدیریتی یک کشور (دولت) با عنوان بی ثباتی سیاسی، به ویژه در کشورهای درحال توسعه می‌تواند منجر به بی ثباتی اقتصادی شده و حرکت طبیعی اقتصاد را دچار اخلال نماید که در نتیجه رشد اقتصادی کشور را که به عنوان مهم‌ترین شاخص عملکرد اقتصادی شناخته می‌شود کندتر می‌نماید. (اصغرپور و دیگران، ۱۳۹۲، ص ۷۷)

از سوی دیگر، دولت سایه ممکن است از نفوذ خود برای توزیع ناعادلانه منابع استفاده کند. این امر به نابرابری اقتصادی و اجتماعی دامن می‌زند و باعث می‌شود که منابع عمومی به جای خدمت به منافع عمومی، به دست افراد یا گروه‌های خاص برسد. این توزیع ناعادلانه منابع نه تنها به بی‌عدالتی دامن می‌زند، بلکه می‌تواند رشد اقتصادی را نیز مختل کند. فساد و اقدامات فراقانونی ناشی از دولت سایه می‌تواند سرمایه‌گذاری‌های داخلی و خارجی را کاهش دهد و به کاهش رقابت‌پذیری اقتصادی منجر شود. در نهایت، دولت سایه با نفوذ بر تصمیم‌گیری‌های کلیدی می‌تواند نهادهای دموکراتیک را تضعیف کند و بالتبع این فرآیندهای دموکراتیک را تحت تأثیر قرار می‌دهد، اینجاست که باید گفت «بحران دموکراسی» باعث نگرانی شدید در تمامی سطوح خواهد شد. (سمیعی اصفهانی،۱۳۸۳، ص ۱٤۵) برای مقابله با این چالش‌ها، لازم است اقدامات جامع و پیوسته‌ای انجام شود. اولین گام، تقویت نهادهای نظارتی است. ایجاد نهادهای مستقل برای نظارت بر عملکرد تمامی نهادها، از جمله دولت سایه، می‌تواند اطمینان حاصل کند که همه در برابر قانون پاسخگو هستند.

علاوه بر این، شفافیت اطلاعات نقش کلیدی در مقابله با اقدامات پنهانی دولت سایه دارد. افزایش شفافیت در تصمیم‌گیری‌ها و دسترسی عمومی به اطلاعات می‌تواند اقدامات غیرقانونی را افشا کند و از گسترش فساد جلوگیری نماید. افشاگری فساد یکی از ابزارهای مهم در مبارزه با فساد و عدالت در جوامع است. (بهره مند ودیگران، ۱٤۰۲، ص ۱۰۹) به عنوان مثال یکی از چالش‌های اساسی عصر حاضر، جرائم مالی مقامات و مسئولان و کارگزاران دولتی می‌باشد که مربوط به زمان حال نیست بلکه قدمتی به اندازه قدمت دولت‌ها داشته است. اتفاقاً می‌تواند در زمره جرائم سازمان یافته دولت سایه نیز تحقق یابد. (با اندکی دخل و تصرف؛ سبزعلی و دیگران، ۱٤۰۰، ص ۱۸۳) تقویت حاکمیت قانون نیز یکی از ارکان اصلی مقابله با دولت سایه است. اطمینان از اینکه هیچ فرد یا نهادی، از جمله دولت سایه، فراتر از قانون نیست، به ایجاد عدالت و برابری کمک می‌کند. علاوه بر این، افزایش مشارکت عمومی و تشویق شهروندان به مشارکت در فرآیندهای سیاسی و نظارت بر عملکرد دولت می‌تواند به کاهش نفوذ دولت سایه کمک کند. رسانه‌های آزاد و مستقل نیز نقش مهمی در این زمینه ایفا می‌کنند. حمایت از رسانه‌هایی که می‌توانند اقدامات غیرقانونی دولت سایه را افشا کنند، به عنوان یک ناظر قدرتمند عمل می‌کند. البته اصلاحات قانونی نیز ضروری است. ایجاد قوانین جدید یا اصلاح قوانین موجود برای مقابله با فعالیت‌های پنهانی دولت سایه می‌تواند به اطمینان از مسئولیت‌پذیری تمامی نهادها کمک کند. علی ایحال جهت برون رفت از این وضعیت می‌توان گفت: آموزش و آگاهی‌بخشی به جامعه درباره خطرات دولت سایه و اهمیت پاسخگویی قانونی می‌تواند به ایجاد یک فرهنگ شفافیت و مسئولیت‌پذیری کمک کند. عدم مسئولیت قانونی برای اقدامات دولت سایه یک تهدید جدی برای حاکمیت قانون، عدالت و توسعه پایدار است. این پدیده می‌تواند به گسترش فساد، بی‌عدالتی و تضعیف نهادهای دموکراتیک منجر شود. مقابله با این چالش نیازمند اراده سیاسی قوی، مشارکت فعال جامعه مدنی و تقویت نهادهای دموکراتیک است. تنها از طریق شفافیت، پاسخگویی و تقویت حاکمیت قانون می‌توان با این پدیده مقابله کرد.

نتیجه گیری

در قالب مقاله حاضر به بررسی پدیده‌ی «دولت سایه» و نقش آن در تعامل یا تقابل با دولت رسمی پرداخته شده است و با استفاده از رهیافت جامعه‌شناسی جنایی، این موضوع را تحلیل می‌کند. دولت سایه، به عنوان ساختاری نامرئی اما قدرتمند، خارج از چارچوب رسمی حکومت عمل می‌کند و گاه در هماهنگی با دولت مستقر و گاه در رویارویی با آن ظاهر می‌شود. این پدیده، ریشه در ضعف نهادهای رسمی، فساد سیستماتیک و نابرابری‌های ساختاری دارد و می‌تواند تأثیرات عمیقی بر ثبات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی یک کشور بگذارد. دولت سایه، در واقع شبکه‌ای از افراد، گروه‌ها یا سازمان‌هایی است که از طریق مکانیسم‌های غیررسمی و گاه غیرقانونی، قدرت را در پشت صحنه اعمال می‌کنند.

این شبکه‌ها ممکن است شامل مقامات سابق، گروه‌های ذی‌نفوذ اقتصادی، یا حتی سازمان‌های مافیایی باشند که از خلأهای قانونی و نهادهای ضعیف سوءاستفاده می‌کنند. در برخی موارد، دولت سایه به صورت پنهان با دولت رسمی همکاری می‌کند و از طریق روابط غیرشفاف، اهداف مشترک را پیش می‌برد. برای مثال، ممکن است در اجرای پروژه‌های کلان اقتصادی یا تصمیم‌گیری‌های سیاسی، نقش تعیین‌کننده‌ای ایفا کند. در چنین شرایطی، دولت سایه به عنوان یک شریک نامرئی عمل می‌کند که همزمان هم از دولت رسمی حمایت می‌کند و هم منافع خود را تأمین می‌نماید.

با این حال، در موارد دیگر، دولت سایه ممکن است به عنوان رقیب یا حتی دشمن دولت رسمی ظاهر شود. این اتفاق معمولاً زمانی رخ می‌دهد که منافع دولت سایه با اهداف دولت مستقر در تضاد باشد. برای نمونه، اگر دولت رسمی تصمیم به اجرای اصلاحات ضدفساد یا شفاف‌سازی اقتصادی بگیرد، دولت سایه ممکن است با استفاده از ابزارهایی مانند فشارهای سیاسی، تبلیغات منفی یا حتی خشونت، مانع از پیشبرد این اصلاحات شود. در چنین شرایطی، دولت سایه نه تنها ثبات سیاسی را تهدید می‌کند، بلکه مشروعیت دولت رسمی را نیز زیر سؤال می‌برد.

از منظر جامعه‌شناسی جنایی، دولت سایه را می‌توان به عنوان یک سازمان مجرمانه‌ی بزرگ‌مقیاس در نظر گرفت که از روش‌های غیرقانونی مانند فساد اداری، پول‌شویی، رشوه‌خواری و خشونت برای حفظ و گسترش قدرت خود استفاده می‌کند. این رفتارها نه تنها نظم اجتماعی را مختل می‌کنند، بلکه اعتماد عمومی به نهادهای حکومتی را نیز از بین می‌برند. وقتی مردم شاهد باشند که تصمیم‌گیری‌های کلان کشور تحت تأثیر گروه‌های غیررسمی و غیرقانونی قرار دارد، به تدریج از نظام سیاسی فاصله می‌گیرند و این موضوع می‌تواند به بی‌اعتمادی گسترده و حتی بحران‌های اجتماعی منجر شود.

وجود دولت سایه تأثیرات منفی متعددی بر جامعه دارد. اولاً، نهادهای رسمی را تضعیف می‌کند. وقتی قدرت واقعی در دست گروه‌های غیررسمی باشد، نهادهایی مانند پارلمان، قوه قضائیه و دستگاه‌های اجرایی نمی‌توانند به درستی وظایف خود را انجام دهند. ثانیاً، فساد را گسترش می‌دهد. دولت سایه برای حفظ قدرت خود، از فساد به عنوان ابزاری کلیدی استفاده می‌کند و این فساد می‌تواند به تمام سطوح جامعه سرایت کند. ثالثاً، نابرابری و بی‌عدالتی را افزایش می‌دهد. منابع ملی به جای اینکه به نفع عموم مردم توزیع شوند، در اختیار گروه‌های خاصی قرار می‌گیرند که خارج از چارچوب قانونی عمل می‌کنند. برای مقابله با دولت سایه، راهکارهای متعددی وجود دارد. نخست، تقویت نهادهای دموکراتیک و شفاف‌سازی فرآیندهای تصمیم‌گیری است. اگر نهادهای رسمی قوی و پاسخگو باشند، دولت سایه نمی‌تواند به راحتی نفوذ خود را اعمال کند. دوم، مبارزه جدی با فساد است. اجرای قوانین ضدفساد، ایجاد سازوکارهای نظارتی مؤثر و مجازات افراد خاطی می‌تواند از گسترش دولت سایه جلوگیری کند.

سوم، افزایش مشارکت شهروندان در فرآیندهای سیاسی است. وقتی مردم آگاه و فعال باشند، می‌توانند در برابر نفوذ گروه‌های غیررسمی مقاومت کنند و از حقوق خود دفاع نمایند. در پایان، می‌توان گفت که دولت سایه پدیده‌ای پیچیده است که هم می‌تواند در تعامل با دولت رسمی باشد و هم در تقابل با آن قرار گیرد. این پدیده نشان‌دهنده‌ی ضعف ساختاری و نهادینه‌شدن فساد در یک سیستم سیاسی است. برای مقابله با آن، نیازمند تقویت نهادهای دموکراتیک، مبارزه با فساد و افزایش مشارکت مردمی هستیم. تنها از طریق این اقدامات است که می‌توان به سمت جامعه‌ای عادلانه‌تر، شفاف‌تر و پایدارتر حرکت کرد. پیشنهاد می‌گردد:

برای مقابله با «دولت سایه»، راهکارهای کلیدی شامل تقویت نهادهای دموکراتیک، مبارزه با فساد، افزایش مشارکت مردمی، اصلاحات اقتصادی، تقویت رسانه‌های آزاد و همکاری بین‌المللی است. این اقدامات به کاهش نفوذ دولت سایه و ایجاد حکومت‌داری شفاف و عادلانه کمک می‌کنند.

فهرست منابع و مآخذ

الف): منابع فارسی

- سراج، ناصر. (۱٤۰۰). جرائم اقتصادی سازمان‌یافته و تأثیر آن بر نظام اقتصادی کشور (مطالعه موردی: پرونده فساد بانکی سه هزار میلیارد تومانی). **فصلنامه تحقیق و توسعه در حقوق تطبیقی**، ٤(۱۱).

- رستمی غازانی، امید و رحمانی فرد، محسن. (۱٤۰۱). سیاست کیفری افتراقی در قبال قاچاق کالا و ارز سازمان‌یافته. **مجله حقوقی دادگستری**، ۸٦(۱۲۰).

- رستمی، سینا و بهره‌مند، حمید. (۱٤۰۲). راهبرد قانونمندسازی افشاگریِ فساد در پرتو سیاست جنایی مشارکتی. **مجله حقوقی دادگستری**، ۸۷(۱۲۲).

- سبزه علی، راضیه، صرامی، سمیه و اشرافی، محمود. (۱٤۰۰). پیشگیری از جرائم مالی و دارا شدن بلاجهت مقامات دولتی. **پژوهش‌های حقوقی**، ۲۰(٤٥).

- ناصری، ناهید، سلیمی، صادق و شامبیاتی، هوشنگ. (۱٤۰۰). نقش سازمان‌های غیردولتیِ مبارزه با فساد در پیشگیری از فساد در ایران. **پژوهش‌های حقوق جزا و جرم شناسی**، ۹(۱۷).

- سمیعی اصفهانی، علیرضا. (۱۳۸٦). بررسی مقایسه‌ای بحران دموکراسی و تأثیر آن بر رفتار سیاسی شهروندان در دموکراسی‌های سه گانه اروپا، آمریکای شمالی و ژاپن. **پژوهش حقوق عمومی**، ۹(۲۳).

- اصغرپور، حسین، احمدیان، کسری، و منیعی، امید. (۱۳۹۲). اثر بی ثباتی سیاسی بر رشد اقتصادی ایران: رهیافت غیرخطی APARCH. **فصلنامه پژوهش‌ها و سیاست‌های اقتصادی**، ۲۱(٦۸).

ب): منابع لاتین

- Michael Barkun (4 May 2006). A Culture of Conspiracy: Apocalyptic Visions in Contemporary America. University of California Press.. ISBN 978-0-520-24812-0.
- Carroll، Robert Todd (2003). "Illuminati". The Skeptic's Dictionary: A Collection of Strange Beliefs، Amusing Deceptions، and Dangerous Delusions. Hoboken، New Jersey: John Wiley & Sons، Inc.. ISBN 9781118045633
-Gilroy، Paul (2000). "Planetary Humanism". Against Race: Imagining Political Culture Beyond the Color Line. Cambridge، Massachusetts: Harvard University Press.. ISBN 9780674000964.
- Sörensen، J. S.، & Olsson، E. J. (2020). Shadow Management: Neoliberalism and the Erosion of Democratic Legitimacy through Ombudsmen with Cases Studies from Swedish Higher Education. 10(2)، 30. https://doi.org/10.3390/SOC10020030
- Rainsborough، M. (2022). The Shadow Government. Oxford University Press eBooks. https://doi.org/10.1093/oso/9780197629895.003.0004
-Jo، H.، & Appeldorn، N. H. (2023). Shadowland strategy: How non-state armed actors navigate between national laws and international law. Edward Elgar Publishing. https://doi.org/10.4337/9781800888340.00012
-Nordstrom، C. (2000). Shadows and sovereigns. Theory، Culture & Society، 17(4)،. https://doi.org/10.1177/02632760022051301
- Schneider، Friedrich، and Dominik H. Enste. (2000). "Shadow Economies: Size، Causes، and Consequences." Journal of Economic Literature 38 (1). DOI: 10.1257/jel.38.1.77
-Aziz N. Berdiev، James W. Saunoris، Friedrich Schneider(16 January 2020)، Poverty and the shadow economy: The role of governmental institutions، Volume43، Issue4، https://doi.org/10.1111/twec.12917
- Thi Thuy Huong،، Tho Minh،، Thi Anh Nhu(2020):Rule of Law، Economic Growth and Shadow Economy in Transition Countries:The Journal of Asian Finance، Economics and Business، Volume 7،Issue 4، https://doi.org/10.13106/jafeb.2020.vol7.no4.145
- Calderoni، F.، Berlusconi، G.، Garofalo، L.، Giommoni، L.، & Sarno، F. (2016). The Italian mafias in the world: A systematic assessment of the mobility of criminal groups. European Journal of Criminology، 13(4)، https://doi.org/10.1177/1477370815623570.
- Osifo، O. C. (2018). A network perspective and hidden corruption. doi:10.5296/jpag.v8i1.12697
-Van Duyne، P. C. (1996). Organized crime، corruption and power. Crime، Law and Social Change، Volume 26، https://doi.org/10.1007/BF00230862.

- Pohan، I. A.، Ismail، M. T.، & Annuar، S. N. S. (2023). Discourse on the Study of Political Leadership and Democracy: Between'Democratic Welfare State'and'Shadow Democracy'. Journal of Namibian Studies، 33. https://openurl.ebsco.com/EPDB%3Agcd%3A6%3A33206806/detailv2?sid=ebsco%3Aplink%3Ascholar&id=ebsco%3Agcd%3A172936435&crl=c&link_origin=scholar.google.com